

Към конституционната структура на българската държава. Апология за Търновската конституция

доц. г.н. Пенчо Д. Пенчев¹

SUMMARY

The Bulgarian Turnovo Constitution of 1879 is subject to many and often well-founded criticisms in the modern Bulgarian historiography. This article however, highlights two fundamental principles of classical liberalism introduced in the constitution and often supported by the so-called conservatives in the Constituent Assembly. These fundamental principles are: the inviolability of private property and the minimal state. Their presence in the constitution is the reason for its apology.

KEY WORDS

Turnovo constitution, classical liberalism, private property, minimal state

НАПИСВАНЕТО НА ТАЗИ СТАТИЯ го голяма степен е инспирирано от задълбочените и критични анализи на Търновската конституция, публикувани от П. Пенков (Пенков, 2000; Пенков, 2011 и

¹ Доц. г.н. Пенчо Д. Пенчев, катедра „Политическа икономия“, секция „Стопанска история“, УНСС (Assoc. Prof. DSc Pencho D. Penchev, department of Political Economy, section “Economic History”, UNWE) pencho_penchev@yuuvetch.bg

Петков, 2011а) и М. Димитров (Димитров, 2008; Димитров, 2014, с. 236-243). Със сигурност това са сред най-смислените приноси в съвременната историопис на България, които предизвикват и съгласие, и (понякога) несъгласие. От различна гледна точка двамата изследователи доказват несъвършенствата на Конституцията в политически и институционален план. Може да се приеме, че изводите, до които те достигат, са добре обосновани и в голямата си част доказани. Авторът на настоящата статия също е публикувал критични анализи на първия основен закон на Княжество България (Пенчев, 2011), в които се отбелязва импотентността на Конституцията от гледна точка на ограничаване корупционните практики, които се развихрят в следосвобожденска България.

От този съвсем кратък историографски преглед става ясно, че около недостатъците на Търновската конституция съществува някаква степен на научен консенсус. Тогава се поставя въпросът за заглавието и съответно съдържанието на настоящата статия. Защо апология на Конституцията? Апологията означава възхвала или защита на нещо, а апологетиката включва оправдание или защита на дадено учение или идея (вж. Милев и др. 2005, с. 78). Главната цел на автора е да се покажат някои от забравяните и/или пропусканите положителни черти на Търновската конституция, т.е. търси се оправдание, защита и обяснение на някои от идеите в нея. В този смисъл идеята е, да не се отричат направените вече приноси, а те да се надградят и да се постигне един балансиран и аргументиран възглед за характера на първата Българска конституция.

На така поставената цел е подчинена и структурата на изложението. Тя обхваща кратко обяснение на теоретичните концепции, които стоят в основата на анализа, синтезирано представяне на основните факти и акцент върху относително добре забравените или недостатъчно видимите положителни черти на Конституцията. Спецификите на темата не предполагат привличането на нов изворов материал. Известните извори по темата са напълно достатъчно с оглед поставената изследователска цел.

I. Теоретична рамка

П. Петков (Петков, 2011а) с право отбелязва, че в изследванията, посветени на Търновската конституция, а и на различните идеи, които циркулират в българското общество в десетилетието преди Освобождението, се употребяват термини и понятия, чието съдържание е неопределено и неясно. Тук е и причината за много от недоразуменията при разкриването на идеята поглата и при характеризирането на Конституцията. По тази причина в началото на изложението е необходимо да се спрем на теоретичните концепции, които ще се прилагат. Те засягат два съществени аспекта: за отношението демократия – конституция и същностните принципи, които са в основата на функционирането на институциите.

Демократията не е свършена форма на управление. Тя има своите предимства пред останалите, но отдавна е известно, че тя не премахва тиранията. Най-видимата възможност сред опасностите е тиранията на мнозинството, но не трябва да се пропуска и фактът, че едноличната тирания също може да претендира за демократичност². Още първите наблюдатели на функционирането на демократичните държави и общества отбелязват опасността от тирания на мнозинството. Така класическият либерал Алексис дьо Токвил през първата половина на XIX век в знаменитото си произведение *Америка и американците* пише, че демократичното управление не е гаранция срещу тиранията, че свобода и демократия са различни категории и че демократията подхранва „чувството на завист в човешката душа“ (Токвил, 2004, с. 333, 375, 380).

Ако демократията е управление на мнозинството, то конституцията е механизмът, който трябва да осигури правата на индивида срещу посегателствата от страна на същото това мнозинство. Точно това има предвид историкът лорд Актън – друг един от знаменитите класически либерали от края на XIX век, когато пише: „Американците са ужасени от демократията и затова измислиха конституцията си срещу нея“ (Lord Acton,

² През 1934 г. при срещата си с българския министър-председател Никола Мушанов Гьобелс му заявява: „Ние сме истинска демократия ... 40 мил[иона] поддържат режима ни.“ (Мушанов, 2017, с. 32). Масовата подкрепа на Хитлеровия режим е ясна илюстрация на това, че демократията може да доведе до форми на управление, които носят ужасяващи последици.

1988, с. 591). От гледна точка на нашия анализ е важно, че лорд Актън смята конституцията като спирачка срещу тиранията на мнозинството. С други думи, в конституцията залягат фундаментални принципи и идеи, които не подлежат на гласуване – правото на живот, на собственост, свобода на словото и организиране и т.н. Каквото и да е мнозинство не може и не бива да поставя под съмнение тези принципи, защото в противен случай се отваря пътят към тиранията и произвола.

Погледнати през тази призма, всички претенции и характеристики на Търновската конституция като демократична са теоретично неиздържани и неверни. Конституцията по принцип, според цитираните теоретици от XIX век, има смисъл, доколкото съдържа крайностите на демокрацията и така да запазва свободата. Именно по тази причина думите на Ноел и Чарлс Бъкстон от 1914 г., че Българската конституция „е по-демократична на книга, отколкото на практика“ (Бъкстон, Н. и Ч., 1914, с. 14), съдържат едновременно вярно наблюдение (липса на демократизъм в политическата практика), което обаче е базирано на недостатъчно познаване на теорията и принципите на конституционализма (за ролята на конституцията като спирачка на диктатури от всякакъв характер).

Вторият важен теоретичен елемент, който ще ползваме в конструкцията при анализа на Търновската конституция, се базира на икономическата теория за обществения избор. Теорията се появява и обогатява през втората половина на XX век. Сред нейните основни представители могат да се посочат Нобеловият лауреат по икономика за 1986 г. Джеймс Бюканън (1929 – 2013), Гордън Тълок и др. В най-общи линии представителите на тази теория използват методите и принципните постановки на икономическата наука при анализа на политически събития, действия, функциониране на демократичните общества и т.н. Основна постановка на съвременния неокласически икономикс е, че хората в своите действия са мотивирани от личния си интерес и се стремят към максимизиране на полезността (Holcombe, 2016).

В тази постановка на пръв поглед няма нищо оригинално или необичайно. Нейното приложение към функционирането на политическите институции обаче води до интересни наблюдения и изводи. Със сигурност може да се твърди, че както хората, които са заети в частния бизнес, така и тези във властта преследват собствените си интереси и се стремят да увеличат печалбите и

гоходите си. Ако гадено лице промени дейността си от търговия или частно производство към избираема политическа длъжност или към държавен служител, това не означава, че изведнъж в него ще настъпи принципна промяна. Основен интерес на министъра е да остане колкото се може по-дълго на власт, на депутата – да бъде преизбран, на чиновниците – да запазят работата си, като доказват, че са необходими и без тях, обществото не може да съществува. Прехвърлено към функционирането на административните институции, това означава, че хората, които присъстват в тях, имат интерес да доказват ползата от себе си. Те почти никога не си признават, че са излишни или че са прекалено много, че имат малко работа или че обществените средства, които получават, са достатъчно. Понякога те създават проблеми, които после претендират, че решават. Административният апарат има склонността да се разраства без ограничения. От това имат изгода както хората, които заемат постове в него, така и избираемите политици, защото чиновниците и техните семейства също гласуват. А когато гласуват, те много добре си дават сметка кой заплашва и кой не съществуването им.

Тази теоретична концепция също позволява да се хвърли нова светлина върху дейността на Българското учредително събрание. Доколкото в него все още няма професионални политици и броят на демагозите е относително ограничен, то взема някои решения, които са необичайни с оглед на по-сетнешното развитие на България.

II. Основни факти за Търновската конституция и нейните автори

В историческото развитие на съвременна България са действали четири конституции – Търновската от 1879 г., т.нар. Димитровска от 1947 г., Живковата от 1971 г. и настоящата от 1991 г.³ За първата Българска конституция сякаш е написано всичко и

³ В цялото изложение текстовете на първите три конституции са ползвани от публикацията им от В. Методиев и Л. Стоянов (Методиев В. и Л. Стоянов, 1990), а текстът на Конституцията от 1991 г. е ползван от публикацията му на сайта на Народното събрание (<http://www.parliament.bg/bg/const>, достъпен; март 2018 г.). Речите на народните представители в Учредителното събрание са представени по публикацията на дневниците му от В. Методиев (Методиев (съст.), 2004).

вероятно по тази причина за нея не се знае почти нищо. Със сигурност почти нищо от това, което си заслужава да се знае. Особено от гледна точка на гарантирането на правата на индивида срещу покушенията от страна на държавата или на различни мнозинства.

Тя е изработена набързо от Учредителното събрание в Търново и не е инициатива на българите, а изпълнение на решение, взето на Берлинския конгрес от Великите сили. За основа на гласувания документ се приема разработен от руската администрация проект, който от своя страна се базира на конституциите на Сърбия и Румъния, а те пък се базират на Белгийската конституция от 1831 г. Към времето, в което заседава Учредителното събрание, Българското княжество е в процес на изграждане и страната се управлява от руска окупационна администрация. Затова проектът за конституция идва от Русия. Предварително е потърсено и мнението на по-изявени българи по руския проект, но то в крайна сметка не е взето предвид (Баламезов, 1919, с. 8-17).

Дискусиите по постановките на Конституцията продължават около месец в периода март – април 1879 г. Депутатите в началото на работата на Учредителното събрание са 229, но Конституцията е подписана от 211 (Палангурски, 2014). Повечето от тях не са избирани, макар че има и такива. В гласувания окончателен текст на Конституцията има лесно забележими недостатъци. Някои от тях са съвсем реални – като липсата на адекватни постановления за разделението на властите, други по-скоро въображаеми.

Не са запазени стенографски дневници⁴ от заседанията на Учредителното събрание, защото стенография на български език тогава няма. Наличните протоколи и спомени все пак дават възможност за някои изводи.

Депутатите са разделени въз основа на различни принципи, а по-често и без принципи. Понякога в заседанията градусът на обсъжданията се увеличава твърде много и между тях се стига до остри пререкания и дори до побои (виж напр. Радев, 1990, с. 78-104). Откровената политическа гемагогия и незнанието могат да се срещнат в дискусиите и в решенията на Учреди-

⁴ Въпреки непрецизните изказвания на някои изследователи на Конституцията (Методиев (съст.), 2004, с. 121).

телното събрание. Класически пример за това е отхвърлянето на рапорта на Комисията за основните начала на Българската конституция. Но демагогията не спира до тук, а продължава и в някои конкретни постановления. Например при обсъждането на просветата в член 78 се приема, че началното образование „е безплатно“ за всички. Не са приети формулировките, в които илюзорното „безплатно“ липсва или в които е посочено, че общинските бюджети поемат разходите за началните училища. Постановката в Конституцията е демагогска, защото някой винаги плаща за образованието, но пък е удобна за пред „нарога“.

Постепенно сред депутатите кристализира разделение, което, малко заблуждаващо, се характеризира като разделение между либерали и консерватори. Всъщност истински консерватори в Събранието, а и по-късно, почти няма. От гледна точка на функционирането на институциите и икономиката т.нар. консерватори са по-либерали от определяните като либерали. И консерватори, и либерали често се поддават на колективистични нагласи. В сравнение със следващите български парламенти обаче депутатите от Учредителното събрание много по-често възприемат и са готови да прилагат идеи, които са близо до класическия либерализъм.

Мнозинството от депутатите са без гържавнически или административен опит. Точно липсата на такъв опит, в съчетание с относително либералните принципи, които доминират в Европа през XIX век, са в основа на поне два акцента от Конституцията, които заслужават внимание.

III. Два принципа от класическия либерализъм в Търновската конституция

A. Неприкосновеност на частната собственост

Сравнителният анализ на четирите български конституции показва, че Търновската е най-ясна и категорична при отстояването на тази фундаментална за икономическата свобода и просперитет концепция. В чл. 67 е заявено: „Правата на собствеността са неприкосновени“. Следващият член уточнява условията, при които може да стане принудително отчуждаване на частна

собственост – само при гържавна и обществена полза, и то при справедливо и предварително заплащане. И в руския проект за Органически устав, и в рапорта на Комисията за основните начала на Конституцията тази постановка е неизменна, т.е. по нея има голяма степен на консенсус. Липсват ограничения, пояснения или други постановки, които да ограничават правото на поземлена собственост от чужденци или пък до някакъв, преценен от властта справедлив размер.

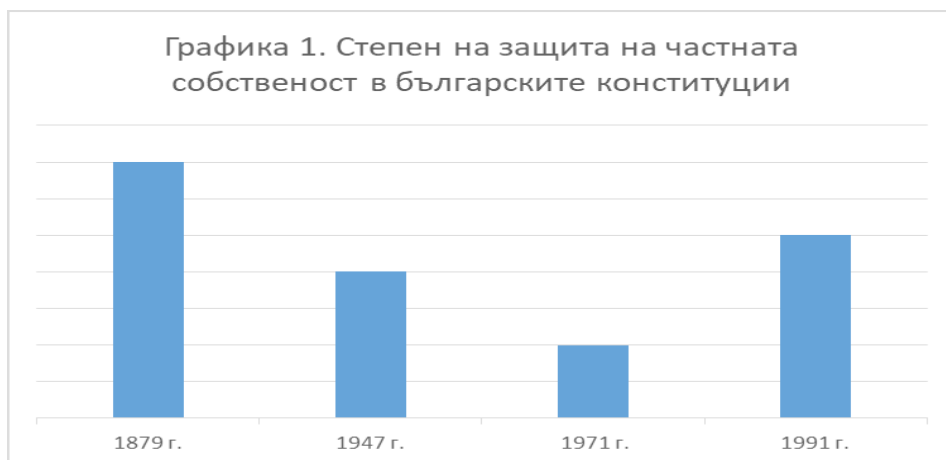
Вярно е, че през периода от 1879 до 1947 г. правата на частна собственост остават недостатъчно сигурни в практиката. Примери за това не липсват. Първите от тях са свързани с изселването на турци от освободените по силата на Берлинския договор и след Съединението на Княжество България и Източна Румелия. При това изселване властта умишлено създава условия, с които да подтикне турците към изселване. Аграрните реформи след Първата световна война ограничават поземлената собственост, като посягат на малкото едри земевладения. Така са разбити ефективните и пазарно ориентирани български ферми. Въпреки че правителството на Ал. Цанков (1923 – 1926 г.) спира някои от най-крайните прояви на аграрните реформи, частната поземлена собственост остава несигурна, а едрата поземлена частна собственост – на практика забранена (Пенчев, 2005, с. 34-46). Заслужава да се отбележи констатацията, направена в Петгодишния земеделско-стопански план, разработен през 1941 г., че поземлената собственост в страната е несигурна и свързана с много спорове относно граници на имоти (Петгодишен земеделско-стопански план, 1941, I, 2, с. 9-10). Посегателствата срещу частната собственост стават особено интензивни след 9 септември 1944 г. Липсата на сигурност на частната собственост е една от подценяваните и малко изследвани причини за не особено големите успехи на първия български капитализъм.

Това не намалява стойността на постановката за неприкосновеност на частната собственост в първата Конституция. Те нямам заслуга за нарушенията или за неспазването на този важен икономически и социален постулат. Тясна е заслугата за неговото признаване и включване в основния закон на страната. Наличието му е принципно основание за съпротива срещу опитите за нейното премахване или ограничаване.

Във всички останали български конституции правото на частна собственост е ограничено с много условности (Консти-

туцията от 1947 и 1991 г.) или просто липсва (Конституцията от 1971 г.). В Конституцията от 1947 г. най-пряко въпросите на собствеността са третираны в чл. 10. Там отпадат идеите за неприкосновеност на правата на частна собственост от Търновската конституция. В текста се заявява, че: „Частната собственост и нейното наследяване се признават и защитават от закона“. От друга страна, в същия член е предвидена възможност за пълно или цялостно национализиране на клонове или отделни предприятия от промишлеността, търговията, транспорта и кредитта. Наличието на обезщетение се определя със Закона за национализацията. В чл. 14 на Живковата конституция е постановено, че формите на собственост в Народна република България са: държавна (общонародна), собственост на обществените организации и лична (а не частна) собственост. Отделно от това в чл. 21 от същия документ се определя съдържанието на личната собственост, което е ограничено върху „имоти и вещи за задоволяване на своите и на семействата си потребности“. В последната Конституция е направен опит за връщане към установената още в Търновската конституция неприкосновеност на частната собственост (чл. 17), но тук ясно са постановени и определени сигурни държавни монополи – крайбрежна ивица, подземни богатства и др. (чл. 18), а също така е постановено, че земята, която се определя като национално богатство, се намира под особена закрила на държавата и обществото (чл. 21).

С известна условност степенята на защита на частната собственост в различните български конституции е представена в графика 1.

Условността идва от факта, че липсва точна единица за измерване на това дали степента на защита е висока или ниска. От направеното изложение на постановките за собствеността в различните конституции обаче става ясно, че графиката илюстрира относително точно отношението на българските елити към въпросите на собствеността. Очевидно е, че за десетилетията след възстановяването на българската държавност липсва стабилност по въпросите на сигурността на частната собственост. Тя не се приема както от елитите, така и от голяма част от обществото като значим фактор за икономическото развитие. И дори връщането към неприкосновеността на частната собственост през 1991 г. е непълно и частично. Със сигурност нищо от историческото развитие на този принцип не гарантира и не показва възможните пътища на бъдещо развитие. Общото впечатление обаче е за несигурност и нестобилност.

Принципното значение на тази постановка от гледна точка на създаване на условия за стопанско развитие не подлежи на съмнение. Липсата на законово установена и институционализирана частна собственост се сочи от съвременните икономисти като основна причина за изостаналостта, социалните и икономическите проблеми на държави в Африка и Латинска Америка (de Soto, 2000).

Б. Минимална държава

Депутатите от Учредителното събрание създават държава и това не е техен избор. Те са задължени да го направят по силата на международен договор, но не създават всемогъща, а минимална държава. Няколко факта свидетелстват за това.

На първо място в чл. 161 на Конституцията е фиксиран броят на министерствата – те са точно шест. С последвалите поправки в Конституцията през 1893 и 1911 г. броят им се увеличава съответно на 8 и 10. Всички новосъздадени министерства са в стопанската сфера. Не съществува познатата практика на министър-председател без специфичен ресор, т.е. министър-председателят винаги е министър и на нещо. Не съществува и практиката на министър без портфейл. Фиксирането на броя на министрите в Конституцията има важна положителна последица. Тя ограничава алчността за министерски постове. Не е възможно всяка нова власт по собствено усмотрение и за да загуби министерските амбиции на политически предприемачи и коалиционни партньори, просто да увеличава броя на министерствата, да съществуват министри без портфейл или министри на временни ситуации (като на европейското председателство). Всяка подобна амбиция трябва да е последица от промяна на Конституцията, а за това се изисква свикване на Велико народно събрание, което единствено може да внесе промени в основния закон. От своя страна усложнява възможностите за всекидневен и тих растеж на броя на министерствата.

В чл. 39 на Конституцията от 1947 г. са предвидени вече 16 министерства, председателят на Министерския съвет вече не е титулярен министър със специфичен ресор. В Министерския съвет влизат и подпредседател, председателят на Държавната планова комисия, председателят на Комисията за държавен контрол, председателят на Комитета за наука изкуство и култура. По-важно обече е, че „Народното събрание с мнозинство от повече от половината от всички народни представители може да открива нови министерства, както и да закрива, слива или преименува някои от съществуващите“. Очевидно преградите пред създаване на нови министерства намаляват и властта може на практика произволно да създава нови административни структури. Изброяването на министерствата съвсем отпада в Конституцията от 1971 г., където просто е отбелязано, че

„Народното събрание определя броя, вида, наименованията на министерствата и на другите ведомства с ранг на министерства“ (чл. 100). Принципно тази постановка се запазва и в Конституцията от 1991 г., където в чл. 84 (7) се постановява, че парламентът „създава, преобразува и закрива министерства по предложение на министър-председателя“.

Вижда се, че независимо от обществено-политическите промени, които претърпява България в годините след приемането на втората Конституция преградите пред произволното нарастване на Министерския съвет постепенно отпадат. С това отпадат и преградите пред създаване на министерства с преплитачи се функции, чиято цел е просто задоволяване на нечи министерски амбиции.

Друг, почти немислим за по-късната ни история, пример за ограничаване на държавните разходи и държавните административни структури е: в руския проект за Органически устав на Княжеството са предвидени, не шест, а седем министерства. Депутатите от Учредителното събрание решават да намалят броя на министерствата. Това е един от акцентите на рапорта на Комисията за преглед на руския проект за Органичен устав, който е възприет от Учредителното събрание (Петков, 2000). Държавната машина по ред причини, както бе посочено по-горе в теоретичната част, има склонността непрекъснато да нараства. Уж неопитните и недостатъчно образовани депутати от Учредителното събрание правят напълно необичаен ход – намаляват броя на министерските постове. Впрочем, в руския проект за конституция е предвидено издръжката на бъдещия български монарх да е един милион златни франка годишно, а в чл. 35 от Конституцията монаршеската заплата е намалена до 600 000 франка.

По подобие на постановките за частната собственост и тези са променени през следващите години. Броят на министерствата се увеличава, средствата за издръжка на монарха също. За това обаче не може да се винят депутатите от Учредителното събрание. Те са направили каквото зависи от тях. Съвсем друг въпрос е дали са разбрани и ако не са – защо?

В. И малко наивност?

Вогени от стремежа да не допуснат ограничаване на основните свободи на гражданите, мнозинството от депутатите допускат грешки. От днешна гледна точка вероятно прекалено много. Съществува мнение, че за функционирането на Българското княжество предлаганите от т.нар. консерватори Сенат (или Държавен съвет) и имуществен ценз щяха да окажат по-скоро положително влияние. Когато т.нар. консерватори предлагат втора камара или Държавен съвет, те търсят институционални и правови гаранции срещу възможните произволи на мнозинството, срещу нарушаването на разделението на властите. Точно така трябва да се разбира техният стремеж към спиране на домогванията на „анархистични елементи“ (Гешева, 2013, с. 140). Консерваторите всъщност защитаваат основополагащия за класическия либерализъм принцип – свобода и демокрация не са едно и също нещо и свободата в различните ѝ форми трябва да се гарантира срещу възможни злоупотреби.

Сред най-сериозните противници на въвеждането на Сенат е Петко Славейков. Ако се прочете внимателно неговата реч против Сената обаче, ще се види, че освен популизъм, в нея има здрава логика. Той твърди, че за да докаже необходимостта от съществуването си, Сенатът „ще протака работите“. Страхът на Славейков идва от това, че бюрокрацията ще започне да имитира дейност, за да покаже, че е необходима и трябва да съществува. Това е отражение на класическия либерален възглед за по-малко гържава, а и леко прегугаждане на аргументи от теорията за обществения избор. Всъщност Славейков смята, че веднъж създадена, Горната камара на българския парламент ще полага всички усилия да оправдае съществуването си и по този начин обществените ресурси ще се разпиляват. Като допълнително оправдание на страстната реч на Славейков срещу Сената трябва да се отбележи, че той защитава принципни позиции, които е отстоявал и в годините преди Освобождението. Още през 1867 г. той пише в уводна статия във вестник „Македония“: *„Казва ли някой, че не мисли за себе си, че всичко върши за другите, за света, само за големите идеи и за други такъвиз хубави работи – недей го верува, защото е против природата и не е естествено.“* Скептицизмът към самообявилите се пазители на об-

щите интереси и техните истински намерения кара Славейков да е против създаването на нова административна структура.

Очевидно тук става дума за сблъсък между две характеристики, типични за класическия либерализъм. В изблик на популизъм предложенията за горна камара на парламента и избирателен ценз са отхвърлени. Много трудно е да се преценят възможните последици от сценарий, обратен на развилния се, т.е. какво би станало, ако отхвърлените предложения бяха минали и станат част от Конституцията? Историческата общност недолюбва контрафактуалните въпроси, но това не означава, че те нямат място в изследванията. С оглед на развилите се събития през по-сетнешната политическа и стопанска история на България може да се направи обосновано предположение, че ако исканията за горна камара и минимален избирателен ценз бяха приети, едва ли това щеше да има особено отражение в някаква положителна или отрицателна посока. Основание за подобно предположение ни дава фактът, че и останалите положителни елементи, вкарани в Конституцията, не успяха сами по себе си да дадат положителен резултат. Освен това в Конституцията от 1971 г. е предвиден Държавен съвет, за който с много условности може да се приеме, че е осъществяване на идея от времето на Учредителното събрание (1879 г.). Наличието на подобна организационна единица в управлението на страната не направи социалистическия режим по-стабилен, не премахна опасностите от влизането в дългова спирала и съпровождащото икономическо обезсилване на практикувания политико-икономически модел.

IV. Заключение бележки

Всички конституции след Търновската са по-дълго обмисляни и претегляни, една дори минава през (псевдо)референдум. В нито една от тях обаче не са доразвити важните и ценни елементи от Търновската конституция – за неприкосновеността на частната собственост и ограничаването на държавното всемогъщество. За двете социалистически конституции от 1947 и 1971 г. това е напълно разбираемо. Като се имат предвид условията, в които бе приета настоящата Конституция, недостатъчното присъствие на тези елементи също е обяснимо. Точно по тези причини освен от критика Търновската конституция се нуждае от апология. Това в никакъв случай не е жалба по „изгубен рай“, а

просто акцентуване върху важния (но сякаш безнадежден) опит на учредителите да създадат държава, която се самоограничава.

Неприкосновеността на частната собственост и минималната държава са необходими предпоставки за икономическата свобода, която пък е в основата на успешното икономическо развитие. А то сякаш няма почва у нас. Напълно обяснимо защо. Въпрос на бъдещи изследвания, поставени в подобна теоретична рамка, е да се проследи как и защо заложените в Търновската конституция либерални принципи не се приемат в достатъчна степен, за да се наложат трайно в българското общество.

ЛИТЕРАТУРА

Публикации

1. Баламезов, Ст. *Нашата конституция и нашият парламентаризъм*. Част I. Търновската конституция. История на първоначалния текст от 1879 г. София, 1919, печатница „Право“. (Balamezov, St. *Nashata konstitutsiya i nashiyat parlamentarizam*. Chast I. Tarnovskata konstitutsiya. Istoriya na parvonachalniya tekst ot 1879 g. Sofia, 1919: pechatnitsa „Pravo“).
2. Бъкстон, Н. и Ч. *България и българите. Впечатления и бележки*. София, 1914, Пригворна книжарница Ив. В. Касъров. (Noel and Charles Vuxton 1914. *Balgariya i balgarite. Vpechatleniya i belezhki*. Sofia, 1914, Pridvorna knizharnitsa Iv. V. Kasarov).
3. Гешева, Й. *Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава 1879 – 1886 г.* София, 2013, издателска къща Diomira. (Gesheva, Y. *Konservatorite, partiyata, lichnostite i izgrazhdane na balgarskata darzhava 1879 – 1886 g.* Sofia, 2013, izdatelska kashta Diomira).
4. Димитров, М. *Търновската конституция и икономическото развитие на България 1879-1944 г. (Конституционната рамка на българската икономика)* – В: Икономика и общество: глобални и регионални предизвикателства пред България. Сборник материали от научна конференция, проведена в УНСС – София, 31.10.2013 г. София, 2014, Издателски комплекс – УНСС (Dimitrov, M. *Tarnovskata konstitutsiya i ikonomicheskoto razvitie na Balgariya 1879-1944 g. (Konstitutsionnata ramka na balgarskata ikonomika)* – V: Ikonomika i obshtestvo: globalni i regional-

- ni predizvikatelstva pred Bulgaria. Sbornik materiali ot nauchna konferentsiya, provedena v UNSS – Sofia, 31.10.2013 g. Sofia, 2014, Izdatelski kompleks – UNSS).
5. Мемогиев, В. (съставителство и коментару). *Дневници на Учредителното събрание от 1879 г* София, Издателска къща „Гутенберг“, 2004, (Metodiev, V. (sastavitelstvo i komentari). *Dnevniksi na Uchreditelnoto sabranie ot 1879 g.* Sofia, 2004, Izdatelska kashta „Gutenberg“).
 6. Мемогиев, В. и Л. Стоянов (съставители). *Български конституции и конституционни проекти*. София, Държавно издателство „Д-р Петър Берон“, 1990 (Metodiev, V i L. Stoyanov (sastaviteli). *Balgarski konstitutsii i konstitutsionni projekti.* Sofia, Darzhavno izdatelstvo „D-r Petar Beron“, 1990).
 7. Милев, А. Б. Николов и Й. Братков. *Речник на чуждите думи в българския език*. Пето издание. София, Наука и изкуство, 2005. (Milev, A., Nikolov, B. i Bratkov, Y. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik.* Peto izdanie. Sofia, Nauka i izkustvo, 2005).
 8. Мушанов, Н. *Дневник. Спомени. Автобиография*. София. Изток-Запад, 2017 (Mushanov, N. *Dnevnik. Spomeni. Avtobiografia.* Sofia, Iztok-Zapad, 2017).
 9. Палангурски, М. *Учредителите. Участниците в Учредителното народно събрание в Търново, 10.II. – 16.IV.1879 г* Енциклопедичен справочник. София, Сиби, 2014 (Palangurski, M. *Uchreditelite. Uchastnitsite v Uchreditelnoto narodno sabranie v Tarnovo, 10.II.-16.IV.1879 g.* Entsiklopedichen spravochnik. Sofia, Sibi, 2014).
 10. Пенчев, П. *Икономическите последици от Деветоюнския преврат 1923 г* – Исторически преглед, 2005, кн. 3 – 4, с. 34 – 59. (Penchev, P. *Ikonomicheskite posleditsi ot Devetoyunskiya prevrat 1923 g.* – Istoricheski pregled, 2005, кн. 3-4, 34-59).
 11. Пенчев, П. *Как се наливаха основите. Към ранната история на българската корупция (1879 – 1912 г.)*. София, Рива, 2011. (Penchev, P. *Kak se nalivaha osnovite. Kam rannata istoriya na balgarskata koruptsiya (1879 – 1912 g.)*. Sofia, Riva, 2011).
 12. *Петгодишен земеделско-стопански план 1942 – 1946*. София, 1941 (Petgodishen zemedelsko-stopanski plan 1942 – 1946. Sofia, 1941).
 13. Петков, П. Ст. *Българският проект за конституция от 1879 година (Към историята на идеите за политическо управление през 70-те години на XIX в.)*. – В: Исторически преглед, 2000, № 3 – 4, с. 56 – 90 (Petkov, P. St. *Balgarskiyat projekt za*

- konstitutsiya ot 1879 godina. (Kam istoriyata na ideite za politicheskoto upravlenie prez 70-te godini na XIX v.).* – V: Istoricheski pregled, 2000, № 3 – 4, s. 56 – 90).
14. Пемков, П. См. *Търновската конституция и българският конституционализъм XIX – началото на XX век.* – В: Дни на науката 2010. Велико Търново, 2011, с. 30 – 45 (Petkov, P. St. *Tarnovskata konstitutsiya i balgarskiat konstitutsionalizam XIX – nachaloto na XX vek.* – V: Dni na naukata 2010. Veliko Tarnovo, 2011, s. 30-45).
 15. Пемков, П. См. *Търновската конституция и моделът на държавно управление в България.* – В: Двадесет години от приемането на Конституцията на Република България. Материали от научна конференция. Велико Търново, 3 юни 2011 г. София, 2011, с. 273 – 281. (Petkov, P. St. *Tarnovskata konstitutsiya i modelat na darzhavno upravlenie v Balgaria.* – V: Dvadeset godini ot priemaneto na Konstitutsiyata na Republika Balgaria. Materiali ot nauchna konferentsiya. Veliko Tarnovo, 3 juni 2011 g. Sofia, 2011, s. 273 – 281).
 16. Радев, С. *Строителите на съвременна България.* Т. 1. София, 1990, издателство „Български писател“ (Radev, S. *Stroitelite na savremenna Balgaria.* Т. 1. Sofia, izdatelstvo Balgarski pisatel).
 17. Токвил, Алексис дьо. *Демокрацията в Америка.* София, Изток-Запад, 2005. (Tocqueville, Alexis de. *Demokratiyata v Amerika.* Sofia, 2005, Iztok-Zapad).
 18. Acton, John Emerich. *Essays in Religion Politics and Morality.* Selected Writings of Lord Acton, volume III, edited by J. Rufus Fears. Indianapolis, Liberty Classics, 1988.
 19. Holcombe, R. *Advanced Introduction to Public Choice.* Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, Edward Elgar Publishing, 2016.
 20. de Soto, H. *The Mystery of capital. Why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else.* Basic books, 2000.

Интернет базирани източници

21. <http://www.parliament.bg/bg/const>, гостъпен януари 2018 г.